

חברה ומדינה - סוגיות במסכת בבא בתרא

עורכים וכותבים: אלחנן נאה ודוד עצמון
הוצאה: יסודות - המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה
ירושלים תשס"ד, ד' 147 עמ'

על הדרכים והאמצעים לאהב ולרומם את לימוד הגמרא במחוזותינו נכתב רבות. הנושא נידון בפורומים ובפולמוסים, שבהם הועלו הצעות ורעיונות שונים ומוגוונים. תרומה מעניינת וייחודית הן בתוכן והן בצורה הוויזואלית ניתנת בספר שלפנינו, שיצא ע"י "יסודות - המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה".

א. תורת הקהילה

בספר ישנו דיון במספר דפים במסכת בבא בתרא, בפרק ראשון - פרק השותפין (ז, ב - יא, א). פרק זה כידוע, עוסק בענייני שכנים ושותפים. במסגרת זו נידונים התנאים והיכולת של הצדדים לכפות זה על זה את פירוקה של השכנות או של השותפות, או לחילופין, לחזק ולקבע את הקשר ביניהם, לאפשר את המשכה, כשכל אחד מהצדדים נהנה בחלקו ושומר על עצמאותו. השותפים או השכנים הם אנשים הגרים סמוך זה לזה - בבית או בחצר משותפת, וכן בני עיר אחת, ולהם תחומים משותפים.

דפי הגמרא שבהם עוסק הספר, הם סוגיה אחת בפרק, ממשנה עד משנה, הדנה בעיקר ביחסים שבין בני עיר-קהילה-יישוב, וביכולתם לכופף זה את זה להשתתף בפיתוחה של העיר, בתחומי הביטחון, הצדקה, החסד, המסחר ועוד. כדרכה של הגמרא, העיון בסוגיה מתרחב לתחומים נוספים, בעיקר במה שקשור להלכות צדקה.

בספר זה מצולמת הגמרא, כשבכל עמוד מספר שורות מודגשות (ברקע אפור), כך שכל עמוד גמרא מצולם מספר פעמים (בדומה לגמרא מהדוי שוטנשטיין). בעמוד המקביל של הספר, מימינו או משמאלו של עמוד הגמרא, נמצא פירוש ועיון במספר מופעים:

א. בחלק העליון - השורות הנלמדות בגמרא (אותן שורות שעל רקע אפור), הועתקו כשהן מנוקדות ומפוסקות. חלקי פסוקים המצוטטים בגמרא מופיעים בצד העמוד בשלמות. ב. בחלק האמצעי - הגמרא כשהיא מתורגמת ומפורשת, כשהמילים המתורגמות מודגשות. בצד העמוד, הרחבה של מושגים, פרשנות פסוקים, או פירוש נוסף.

ג. בחלק התחתון - ציטוטים ומובאות ממקורות אחרים ושאלות הבנה וחשיבה על האמור. כל חלק מודפס בגופנים שונים, באותיות גדולות, מרווחות ומאירות עיניים, על דפים משובחים וגדולים. "הרי שולחן, והרי בשר, והרי סכין" (קידושין מו, א); אלא שכאן, בשונה מהאמור בגמי, שם, לא נותר לנו אלא לאכול - לשבת וללמוד. גמרא במתכונת זו נלמדת במספר מקומות, ומעניין יהיה לבדוק בטווח של מספר שנים, האומנם אכן תלמידים חשים קידום בלימוד גמרא, והאם תורת חיים זו מרעננת ומחיה אותם, ומוסיפה להם אמונה, אהבת תורה וגמרא, ויראת שמים.

ב. אקטואליה עדכנית

במבוא לספר כותבים העורכים, שסוגיה זו היא הבסיס לעיצוב ההלכות של קהילה, ומגמתם להראות כיצד גישות הלכתיות שנידונו בסוגיות ובמדרשים, ניתנות ליישום בימינו, כפירוטות מעשיים לבעיות חברתיות אקטואליות. אכן, כמעט בכל עמוד ניתן למצוא התייחסות ויישום אקטואלי לחיי היומיום כאן ועכשיו, ובכך הצליחו העורכים להפוך כמעט כל שורה בגמרא למשהו חי ורלוונטי. אלא שבשיטת הלימוד שלפנינו יש לנקוט משנה זהירות ודיוק בפרשנות וביישום ההלכה. ציטוט מספר משפטים מפוסק או מפרשן איננה משקפת בהכרח את מכלול הדעות בעניין, או אף את הפרשנות המקובלת לדבריו אח"כ, ובוודאי איננה נותנת תמונה מורכבת ושלמה. וכאן נביא דוגמא אחת, להצגת תמונה לא שלמה, ואולי אף מטעה בסיכומו של דבר. נאמר בגמרא (שם ת, ב):

תמחוי - בכל יום, קופה - מערב שבת לערב שבת, תמחוי - לעניי עולם, קופה - לעניי העיר; ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו.

על האמור בגמרא, שניתן בסמכות הנהגת העיר לשנות את ייעוד הצדקה, הביאו העורכים (עמ' 47) את מחלוקת רבנו תם והיד רמ"ה. לפי רבנו תם יכולים מנהיגי העיר לשנות את ייעוד הצדקה גם לדברי רשות, דהיינו גם ליעדים ציבוריים אחרים שאינם בגדר מצוות צדקה - כמו צורכי ביטחון וכדו', והסברם הוא:

משום שמשלמי הצדקה¹ מוסרים את סמכות ההחלטה על השימוש בכספי התרומות לשיקול הדעת הבלעדי של ההנהגה.

לעומת זאת סובר היד רמ"ה:

רשאי לשנות לכל מה שירצו משאר צורכי העניים (כסות, מדור ומצע וכיו"ב), אבל לדברים שאינן לצורך עניים - לית להו רשותא כלל, מפני גזל עניים.

על כך נשאלים התלמידים: מהי מחלוקת הראשונים, ומה הנימוקים של כל אחד מהם? ושאלה נוספת - יישומית ואקטואלית:

בימינו קורה פעמים רבות שאוספים כסף עבור מטרה מסוימת (למשל ניתוח לחולה) ונשאר כסף - מה צריך לעשות בכסף לפי הראשונים הני"ל?

על כך, מספר הערות דידקטיות והלכתיות:

1. כדאי לציין ללומדים, שרבנו תם מופיע בעמוד הגמרא שם, ובוודאי ניתן ללמוד את כל דברי התוספות (ד"ה ולשנותם) אפילו בכיתות שרמתן בינונית, או לפחות את סופם, שם יגלו התלמידים, שכך גם נהג ר"ת למעשה:

וכך היה ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר, לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם. לפחות היה ראוי להביא ציטוט זה בפניהם.

2. אין זה בטוח כלל, שר"ת יסכים שניתן לשנות את ייעודו של כסף שנאסף לצורכי ניתוח לחולה, ובוודאי הרא"ש (ב"ב פרק א אות כט), הסובר כר"ת, לא יסכים לכך. לפיו, מותר לשנות את יתרת צדקה גם לצרכים אחרים; אולם זהו רק מיתרת כספי הקופה והתמחוי, שאותם אוספים באופן קבוע, אך לא מכספים שנאספו למטרה ייחודית. כך כותב בשמו גם בנו של הרא"ש (טור, יו"ד ס"י רנו):

1. עדיף: "נותני הצדקה". לא מצוי כ"כ במקורות הביטוי לשלם צדקה.

ר"ת פירש דלכל צרכי צבור יכולין לשנותם וכן הורה לתת לשומרי העיר מהקופה... ולזה הסכים א"א הרא"ש ז"ל. וכתב, ומיהו דווקא קופה ותמחוי שהוא דבר קבוע, ואם יחסר להם יגבו פעם אחרת. אבל אם אירע מקרה שהוצרכו לגבות לצורך עניים כגון שהוצרכו לגבות לצורך כסות או שבאו עניים הרבה וגבו לשמם, לא ישנו ליתנו לצורך דבר אחר ולא אפי' לצורך עניים אחרים.

מכאן שספך שנגבה למטרה ממוקדת, ולא כצדקה כללית, לא יוכלו גבאי הצדקה לשנות את ייעודו.

3. יישום אקטואלי. בהמשך (עמ' 63), מובאת שאלה שנשאל הרב משה פיינשטיין, בדבר שינוי ייעוד צדקה בבגדים שנאספו לפליטי שואה בפולין, ולא ניתן להעבירם אליהם. האם מותר לתת את הבגדים לעניים אחרים, או למכור את הבגדים ולשלוח במקום את הכסף? העורכים מקשרים שם בין הסוגיות; אך דומה שהיה מומלץ להפנות כבר בתחילה (בעמ' 47) לתשובה זו של הר"מ פיינשטיין, ולהראות את יישומו של הדיון.

ג. מה חסר?

מאחר ועניינו של ספר זה הוא יישום אקטואלי עדכני, כאן והיום, יש סוגיות שבהן היה ניתן להרחיב במקורות אקטואליים מאוד, מראשונים ואחרונים על הדף, והדבר לא נעשה. למשל: הגמ' (שם ז, ב) דנה בפטור תלמידי חכמים ממיסים ומשמירה. בספר שלפנינו ישנה הרחבה על פטור ממיסים, ולבסוף עיון קצר בסוגיית פטור בחורי ישיבות מצבא. לשם כך הובאה (בעמ' 19) שאלה שנשאל הרב יעקב אריאל, האם רב יישוב פטור משמירה כשנטל השמירה עמוס, וכן ציטוט מתוך "ועדת טל" לגיבוש הסדר ראוי לגיוס בני ישיבות. התלמידים נשאלים: האם סוגיית פטור בחורי ישיבה מצבא קשורה לסוגיה שלנו? חבל שלא הובאו כאן דבריו של החת"ס בחידושו לסוגיה, הכותב שהפטור הוא משמירה מקומית (גנבים וכד'), אך לא ממלחמה (וכמובן, ישנם מקורות נוספים, כמו דברי הרב ש"י זיין במלחמת השחרור, שטען שאין ללמוד פטור ללומדי תורה מגמרא זו, ודברי הרב צ"י קוק, "למצוות הארץ", לנתיבות ישראל א, עמ' 120, ועוד). דוגמא נוספת: פעמיים בסוגיה הנידונה, ישנה התייחסות לשאלת קבלת צדקה מגוי (ח, א; י, ב). העורכים מביאים (בעמ' 139) את דברי הראי"ה קוק, שאין לקבל צדקה מגוי ע"פ דברי רש"י בסנהדרין (כו, ב) שזהו חילול השם שישראל מתבזה בפני הגוי בפרהסיא. על כך נשאלים התלמידים:

מדינת ישראל מקבלת במשך שנים רבות סיוע כספי גדול מארה"ב, האם הדבר מותר או שעדיף להפסיק זאת?

חבל שלא הובאו דברים ממאמרו המעניין ביותר של חתן חתנו של הראי"ה קוק, הרב מרדכי פרום ("קבלת תרומות ממשלת ארה"ב", זכור זאת ליעקב, ירושלים תשל"א, עמ' פז-צב), המבוסס על תשובתו זאת של הרב קוק. לפיו, אדרבה, דווקא למדינת ישראל אין בעיה הלכתית ליטול סיוע מארה"ב (כמובן, גם בעניין זה ישנם מאמרים אקטואליים נוספים העוסקים ישירות בשאלה שנשאלו התלמידים בקובצי תחומין ועוד).

לעומת זאת, הובאו מקורות שאינם קשורים ישירות לסוגיה, ומקומם בגמרא אחרת לחלוטין, וכל זאת כדי לייצר אקטואליות. בגמרא (ח, ב) נאמר שפדיון שבויים היא מצוה גדולה. העורכים (בעמ' 41-43) מביאים את המשנה בגיטין (ד, ו): "אין פודים את השבויים יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם", ומסבירים שתיקון העולם הוא שהדבר לא ישמש עידוד לתפוס שבויים

נוספים. יש להעיר שזהו רק טעם אחד בגמרא בגיטין (מה, ב) על המשנה שם. יש להביא גם את הטעם השני המובא שם: שלא לדחוק כלכלית את הציבור, והנפקא מינה, האם אדם שהוא עשיר, ויש לו את סכום הכסף הגבוה הנדרש, יכול לפדות. משם המשיכו העורכים לסיפורו של המהר"ם מרוטנבורג שלא הסכים שיפדוהו משביו, ולדיון על שחרור מחבלים תמורת שבויים בימינו. אך כל הדיון הזה עיקרו בסוגיית הגמרא בגיטין, לא כאן. הגמרא כאן עוסקת במצוות פדיון שבויים, ולא בשאלה האם יש לפדות שבויים כשהמחיר גבוה.

זאת ועוד. הצהרת הכותבים היא שמטרתם היא יישום אקטואלי, ועל כן הם מרבים להביא תשובות ישימות מרבנים ופוסקים בני דורנו. עם זאת, ישנם מקומות שבהם ניתן להוסיף קצת נופך למדני ועיוני, ובעיקר מספרי אחרונים יסודיים וחשובים, שבהם מרבים לעסוק בדרך כלל בישיבות. למשל בסוגיה (ח, ב), נאמר שרבא כפה את רב נתן בר אמי לתת צדקה. העורכים (עמ' 53) דנים בעקבות דברי התוסי' שם בשאלה מה מקור הסמכות לכפות על הצדקה. הם אף מביאים הסבר לדבר מרב חשוב בן דורנו. דומה שכאן היה מקום להפנות לדברי קצות החושן, הדין בזה במספר מקומות (לט, א; צז, ט; ובעיקר רצ, ג), ולדברי הסטייפלער, הרב ישראל יעקב קנייבסקי (קהילות יעקב ב"ב סי' ח), הדנים בעניין.

ד. תלמידים אינם פוסקי הלכה

יש איזושהי בעיה בהצבת בעיה מורכבת בפני תלמידים, תוך בקשה מהם לשמש כפוסקים ולהכריע בה על סמך מקורות קצרים, ובכך למצות את העניין. על מרבית הנושאים שבספר נכתב רבות; ואדרבה, ככל שהנושא הוא יותר ציבורי וחברתי, ולא שאלה אישית פרטית, נדרשים ידע גדול ורחבות דעת, והתבוננות בהשלכות המקיפות שיש לדבר. ציטוטים קצרים מגמדים את העניין, ואינם נותנים באמת את התמונה הכוללת.

אין ספק שהעורכים אינם מתכוונים כלל שהתלמידים אכן ישמשו כפוסקים; אבל בחלק ניכר מהסוגיות שבספר, התלמידים הם אלה שאמורים להשיב, ובסיכומו של דבר, לא מובאת בפניהם התשובה של אותו פוסק שנשאל את השאלה שהם מתבקשים להשיב עליה. יש כמובן לעורר דיון תוסס ועירני בכיתה, אך אחרי הדיון, חשוב לדעת מה באמת השיב הרב משה פיינשטיין לשאלה שהוא נשאל בדבר שינוי ייעודה של צדקה (עמ' 63), או מה באמת השיב הרב יעקב אריאל לשאלת פטור רב משמירה ביישובו (עמ' 19). גם ניתוח תשובה של פוסק הוא לימוד מעניין ומרתק: מורכבות השאלה, הצדדים השונים, המקורות שבהם הוא דן ופרשנותו להם, והיישום לכאן ועכשיו, ממכלול המקורות שמהם הוא בנה את תשובתו.

מן הראוי שלפחות ל"מים תהיה התשובה במלואה, ואולי לפחות הפניות למקורות נוספים בעניין (תשובות ומאמרים), כך שהם עצמם יוכלו לתת תמונה שלמה ומקיפה יותר.

ה. המקורות לעיון ולהרחבה

במבוא מציינים העורכים שבסוגיות אחדות נבחן גם מקורות שאינם תורניים, כגון חוקים ודברי הגות. ואכן, מדי פעם מובאים ציטוטים מחוקי המדינה, מאמנת האו"ם, והעורכים אף מבקשים להראות, למשל, שחז"ל (ב"ב ח, ב) החמירו יותר במה שקשור לטוהר המידות של עובד ציבור (עמ' 57-59). בדיון על ערך כבוד הבריות (בעמ' 72), מובא ציטוט קצר מדברי הגר"ד סולוביצ'יק, ציטוט מהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות אדם, וציטוט מדברי נשיא בית המשפט העליון,

השופט אהרן ברק. במחילה, ישנם כל כך הרבה מקורות מחז"ל ופוסקים, ואין צורך להביא ממרחק (ספר שלם של פרופ' נחום רקובר - גדול כבוד הבריות). במקום אחר (בעמ' 100) מובא ציטוט מדברי הרצל, ושאלה לתלמידים: "מה היה ר' עקיבא עונה לדעתכם על הטענה של הרצל?". נו באמת, עם כל הכבוד לאקטואליות, לא כך מנסחים שאלה. צריך גם לחשוב על קהל היעד, שהיה מקום לעניין אותם ללמד מספר זה - ישיבות תיכוניות. ציטטות ומשפטים מעין אלה, יכולים רק להרחיק.

ובכלל, יש קושי, לפחות ברמה החינוכית, להציב כשווה מול שווים את דברי רבותינו ראשונים ואחרונים, שהתורה ומצוותיה נר לרגליהם, וכל עולמם בלימוד התורה והגמרא הוא "מה ה' א-להיך דורש מעמך" בכל תחום ועניין, ואת דברי מערכת משפטית אחרת, אף כמו זו של מדינת ישראל, שנקודת המוצא הרוחנית-תרבותית שלה שונה. ההשוואה היא מפרה, אך הצגת הדברים איננה יכולה להיות אחידה.

עניין נוסף: יש מקום לכתוב כמה משפטים על הפוסקים והפרשנים שדבריהם מובאים. הם לא תמיד מוכרים, הן כאשר מדובר בראשונים, הן באחרונים, ואף ברבני דורנו. דוגמאות רחוקות במקצת (על מנת שלא לפגוע באיש): בעמ' 70: "שו"ת משנה הלכות חלק יג סימן קעג (הרב קליין)". מי זה? היכן הוא חי? האם אין לו שם פרטי? בעמ' 108: "ישמח משה לפרשת קרח דף סא ע"ב". מי זה, מה זה? יש גם להפנות למקורות מדויקים. בעמ' 19: "שאלה שנשאל הרב יעקב אריאל מאחד מיישובי יש"ע". היכן זה מופיע? באיזה ספר, חוברת, אתר אינטרנט?

* * *

אין ספק שהושקע כאן מאמץ רציני, מאתגר ומחודש ללימוד הגמרא. זוהי דוגמא טובה מאוד ונכונה, היכולה לשמש "מודל" מצוין, גם ללימוד מסכתות וסוגיות אחרות. אין ספק שהעורכים והכותבים משלימים ומוסיפים נדבך חשוב ומשמעותי באופן לימוד הגמרא בדורנו, ועל כך מיטב הברכות, אלא שיש לעשות לו מקצה שיפורים, ודברי הביקורת הם לשם זה בלבד. ובאופן כללי יותר, כל הצעה ורעיון חדש ללימוד גמרא הוא מבורך. אך תמיד יש להציב למול העיניים את השאלה: האם בדרך המוצעת, התלמידים אכן יפנימו שלפנינו תורה גדולה, תמימה ומשיבת נפש? האם הלימוד באופן זה יעצים בפניהם את התורה והאמונה? האם הוא ישמש בסיס ומצע וחלק מתוך בניין האישיות ויראת השמים, או שההתייחסות היא כמו לימוד והבנה של סוגיה (ובמקרה זה סוגיה חברתית) ויישומה לכאן והיום, ללא כל השפעה פנימית על הלומד המחוללת בקרבו משהו, אלא בסה"כ לימוד מעניין ומחכים, המראה שאכן יש התייחסות ברמה מסוימת גם בתורה ובחז"ל לשאלות שמטרידות אותנו, ותו לא? שאלה זו צריכה להיות נר לרגלי כל מי שעוסק בזה, ואם מתבצע ניסיון בכיתות מסוימות, יש לבדוק מרכיב זה, מלבד השאלה אם אכן הדברים היו ברורים ומעניינים.

